

ANKETA SODOBNOSTI II

SLOVENSKA LIKOVNA SITUACIJA

UVODNA BESEDA UREDNIŠTVA

Širok odziv gledaliških kritikov v naši prejšnji anketi nas je potrdil v prepričanju, da so take oblike v obravnavanju naše kulturne problematike možne in smiselne. Tokrat smo se s podobno anketo obrnili na naše likovne ustvarjalce, slikarje, kiparje in grafike. Prepričani smo, da je prav in potrebno, da tudi likovni umetniki spregovorijo o sebi, o svojih problemih in razmerah, v katerih ustvarjajo, neposredno, iz svojih izkušenj in tako pomagajo vsaj razsvetliti — rešitve, vemo, niso lahke — nekatere nejasnosti, nespornizume, nasprotja, resnične in umišljene probleme slovenskega likovnega življenja sedanjega trenutka.

Za sodelovanje v anketi smo prosili Stojana Batiča, Janeza Bernika, Rika Debenjaka, Jakija, Zdenka Kalina, Borisa Kobeta, Staneta Kregarja, Vladimira Makuca, Franceta Miheliča, Franceta Slano, Gabrijela Stupico in Draga Tršarja. Za sodelovanje smo prosili tudi predsednika in tajnika Društva slovenskih likovnih umetnikov. Kot orientacijo smo v svojem vabilu navedli naslednja vprašanja in misli:

1. Marsikoga, tako umetnika kot spremljevalca slovenske likovne ustvarjalnosti, boli občutek, da zija med dosežki sodobne slovenske likovne umetnosti in občinstvom nerazumljiv prepad. Dokaz za to so slabi obiski tudi odličnih razstav, ljudje ne odkupujejo del, popolna ravnodušnost do javnih priznanj doma in v tujini.

2. Je to normalen pojav? Če ni, kaj lahko ob tem rečete: ali morda slovenska likovna umetnost sedanjega trenutka kljub uspehom, priznanjem itd., le ni toliko slovenska, da bi znala razgibati slovenskega človeka našega časa? Ali je morda preveč »prilagojena«, kot se večkrat sliši, temu, kar tujina od nas »pričakuje«, okusu tujih galeristov, žirij, nakupovavcev? Ali gre morebiti za enosmernost njenega razvoja, v katerem si niso enakovredni različni likovni izrazi in kvaliteta, da bi bila primerjava možna in nujna in bi ob takšnem soočenju in medsebojnem ustvarjalnem nasprotovanju bilo tudi zanimanje javnosti za likovno umetnost večje?

3. Ali ste mnenja, da je sedanja razstavna praksa na Slovenskem ustrezna tako s stališča afirmacije umetnika kot s stališča propagiranja likovne umetnosti?

4. Kakšno je vaše mnenje o kritiki? Kakšno vlogo opravlja in česa ne opravlja, čeprav bi morala?

5. Kakšno je vaše mnenje o nespornem paradoksu, da so uspehi naše likovne umetnosti v tujini že kar izjemni, da pa doma širša javnost komaj kaj ve za to ali pa sprejema vsa ta priznanja le kot informacijo, ne da bi se zaradi tega kakorkoli kaj bolj približala tej umetnosti?

6. Ali se vi osebno kot umetnik čutite izolirana od svojega občinstva in od svoje naravne, slovenske sredine?

7. Ali menite, da je v našem likovnem življenju kak pojav, ki se vam zdi še posebej negativen, in pa, nasprotno, kak pojav, kako prizadevanje, kaka oblika posredništva med umetnikom in občinstvom, ki bi jih kazalo še bolj razviti?

JANEZ BERNIK

1. Kje lahko iščemo vzroke za »nerazumljiv«, žal, še vedno prisoten prepad med likovno umetnostjo in občinstvom? Po mojem mnenju: Prvič, v pomanjkljivi likovni izobrazbi našega človeka, drugič, v očitnem zapostavljanju likovne ustvarjalnosti znotraj slovenske kulture oziroma kulturne politike, in tretjič, v nedorasli likovni kritiki. In tako se pri nas vedno znova pojavlja stara napaka. Če bežno preletimo usode naših velikih likovnih ustvarjalcev, fenomene našega slikarstva, njihovo izkoriščenost oziroma neizkoriščenost v svojem času, vidimo, kako nečist in krut odnos je kazala naša sredina do velikih ustvarjalcev, do Petkovška, Groharja, Jakopiča, pa tudi do Pilona. In ko danes potrebujemo te fenomene naše slikarske umetnosti, jih skušamo počasi rehabilitirati. Reči hočem: Treba je izkoristiti potencial naše sodobne likovne umetnosti danes in tukaj, žal pa mi tega ne znamo in nečemo. V zvezi z rečenim se nam tako zastavlja dvojje temeljnih vprašanj: Kako razumno ustvarjati temeljne možnosti današnjim kvalitetnim likovnim ustvarjalcem, in drugič, kako njihove dosežke, še žive in odmev zbujujoče, prikazovati našemu človeku, da bi se izognili surogatom in patinirano mastni folklori nesodobnega slikarjenja.

2. Vaše vprašanje vsebuje dvom o tem, da naša umetnost le ni toliko slovenska, da bi »razgibala« našega človeka. Če pa se vprašam, kaj je tisto »slovensko«, kar naj bi »razgibalo« našega človeka, se mi vsiljuje več zaključkov. Predvsem se mi zdi zavestno iskanje tega elementa v umetnosti danes nesmiselno, saj razkriva pomislek o »neslovenski« umetnosti foteljsko udobnost mišljenja, predvsem pa je pomislek poteza, ki brani skromne položaje naše provincialne miselnosti. Osebno skušam z nemajhnim naporom presegati ozkopoteznost in utesnjenost preživetih struktur. Stalna, podzavestna navzočnost tega elementa ima namreč svoj historičen izvor. To usedlino zgodovine občutimo pri samem ustvarjalnem procesu, kjer skuša blokirati širino interpretacije in nas lahko zavede celó na pot municioznosti in obrtništva. Take zastranitve so pri nas, žal, prepogoste.

GABRIJEL STUPICA

Zdi se mi, da slovenska likovna umetnost ubira pot, ki ima bodočnost, da kaže hibe in odlike ljudi, ki jo ustvarjajo, in tudi viden odtis okolja in razmer, v katerih nastaja. Ne vidim kakšnih posebnih znamenj, po katerih bi lahko sklepali, da se je izrodila ali da bi tajila svoje poreklo: nasprotno, zdi se mi, da se to poreklo kaže v njenih kvalitetah in pomanjkljivostih, bolj v preveliki skromnosti, kot pa v drznosti in velikopoteznosti.

Odobravam in zdi se mi naravno, da se orientiramo na napredne tendence, da se odpiramo svetu. V naših razmerah nimamo druge izbire. Danes nihče ni sam sebi zadosten in vsaka oblika ustvarjalnega sožitja je koristna in dobrodošla.

Status likovne umetnosti v naši družbi in njena tako imenovana odmevnost — to vprašanje je seveda akutno in odvisno od mnogih dejstev, materialnih in idejnih. Omenil bi le, da je tudi tukaj potrebno uveljaviti načelo, da stopnja sprejemljivosti ni nekaj dokončnega in nespremenljivega. Senzibilnost dojemanja je mogoče razviti z vajo in pojasnjevanjem. Civilizacija nam daje v ta namen sredstva obveščanja (tisk, televizija), ki bi bila sposobna — poleg drugih ukrepov — premostiti to medsebojno nezaupanje in odtujenost.

RIKO DEBENJAK

Vaša vprašanja terjajo mnoge odgovore. Mišlim, da v krajšem sestavku ni moč tehtno odgovoriti.

Samo obrobno bi želel razmišljati na zastavljeno besedo o naši kritiki. Tako nekako bi rad nanizal vprašanja in razmišljanja, kot se pojavljajo v meni, ko dnevno berem časopisna in revialna poročila o otvoritvah številnih razstav. In vedno me gloda vprašanje: kaj je kritika, čemu služi kritika, kakšna naj bi bila kritika?

Kritik zastopa umetnost. Zaradi tega ima vesten, odgovoren in sposoben kritik kot predstavnik javne umetniške vesti in zavesti težko in odgovorno delo.

Umetnost ima svoje predestinirance; genij, talent. Nekaj tega se ne da nadomestiti s ponarejevalsko spretnostjo (ali kakšnim surogatom). Tako sleparjenje, čestokrat celo uspešno pri občinstvu, ima zoper sebe čistilec — CAS.

Iskren in sposoben kritik bo tehtal superlative pri ocenah začetniškega hotenja (izraza) in upošteval, da umetnik pozna samo klic svojega priganjača — NUJNOST.

Neodgovorni superlativi v oceni so premnoge mlade notranje pokvarili ali celo zadušili marsikatero rast.

Ostra, resna in pravična ocena je vedno pokazala, ali je stvarjalna potreba pristna ali ne. Tedaj nujno sproži avtokritiko, podžge hud in žilav boj za uveljavitev, za samostojen izraz.

Res pa je prava, resna kritika pomembna in koristna tudi v svojih zmotah. Tako imenovana negativna kritika je redkeje zares negativna, kajti često pokaže (pravo) pravičnejšo podobo, kot jo izpovedujejo »prijateljsko prizanesljive ocene«.

Umetnost je imela vedno več škode od laskanj in pretiravanj v prezgodnji hvali, kot pa od tako imenovanih negativnih nepriznanj in ocen.

Morda je za rast nujno, da gre slej in kasneje skozi žerjavico kritičnih puščic. Skoraj bi bilo škodljivo misliti, da je v umetnosti nekaj tako dobro (dovršeno), da ne bi bilo lahko še boljše.

Kritika ne sme poznati (imeti) krivega zrcala.

JAKI

1. Zal, o kaki tipični slovenski sodobni likovni umetnosti — mislim — ne moremo govoriti. Bolj ali manj gre za ekshibicije modnosti, prilagajene apetitom zahodnega okusa, kar pa, povsem razumljivo, vpliva tudi na slovensko »situacijo«, kot jo označujete. Korigiral bi vas le toliko, da odnos publike do naše likovne umetnosti le ni tako porazen, kot navajate v pismu.

2. Premajhen narod smo — po mojem — da bi lahko opazneje posegali v svetovno likovno dogajanje. Mogli pa bi morda govoriti o neki splošni slovanski situaciji, ki pomeni glede na svoj duhovni potencial bogato silo. To pa je tista osnova, iz katere lahko raste tudi naša umetnost ali vsaj en njen del. Nisem teoretik, da bi vam postregel z receptom (če je v umetnosti to sploh mogoče!) za kakršen koli »slovenski koncept«, prepričan pa sem, da je treba del težav v naši sodobni likovni umetnosti, tu mislim predvsem na njen položaj v družbi, iskati v dezorientaciji našega sicer kvalitetnega potrošnika. Pri tem imam v mislih apriorno forsiranje kvazisodobnega.

3. Monopol razstavne politike: programiranje, priznanja in kritika so bolj ali manj v istih rokah. Tako je neizbežna subjektivizacija kvalitete in aktualitete.

4. Če imate v mislih kritiko, ki jo prebiramo po časopisju, moramo govoriti zgolj o neke vrste evidentiranju osebe, razstave, o mešanici enega in drugega. Naš bralec obupuje ob branju takih »kritik« (če jih sploh prebira) — bore malo pa lahko spozna iz njih umetnika in njegovo umetnost, razen biografskih podatkov ter množice fraz, ki pa so večinoma za vse avtorje, takšnega ali drugačnega izraza, dobre ali slabe, domala enake.

5. To je stvar paralelnih služb, informiranje in popularizacija.

6. Naš slovenski in ves jugoslovanski prostor, pa tudi ozračje v njem, kakršnokoli že je, sta zame prebogata, da bi se mogel čutiti izoliranega v kateremkoli trenutku svojega dela. Kot slikar pa ne poznam meja komuniciranja. Pa tudi tistega posebnega duha slovenstva, kadar gre za iskreno izpoved, ni mogoče zatajiti.

7. Mislim, da stvari preradi posplošujemo, kadar govorimo o umetnosti. Nobene potrebe ne vidim po kakršnikoli reorganizaciji. Umetnost je individualen fenomen in čim manj je teoretiziranja, vkalupljanja, organiziranja, tem koristneje je za umetnost, za njeno kakovost. Čas, torej razvoj, pa bo ločil »zrno od plevela«. Do takrat pa se nekako znajdemo v »motnih vodah« naše sodobne likovne umetnosti.

STANE KREGAR

1. Današnja umetnost išče novo podobo, novo govorico. Od tod tudi marsikatero težavo, ki se vrivajo med likovne ustvarjalce in občinstvo. Umetnost je potreba. Zakaj velik stvaritelj je vedno predstavnik določene družbe, določene civilizacije, določene »velike« družbe. Zato za majhen obisk na razstavah niso toliko krivi ustvarjalci kot premajhna pozornost, ki jo predvsem pri nas šola posveča likovni umetnosti. Kjer pa o tem govore že v šoli, tam ljudje z zanimanjem in ljubeznijo prihajajo na likovne razstave v dokaj velikem številu (Kostanjevica na Krki, Škofja Loka, Slovenj Gradec). In tudi to ne drži, da ljudje ne bi hoteli imeti sodobne umetnosti v svojih stanovanjih. Tu je predvsem vprašanje denarja. Kupna moč naših ljudi pa je premajhna, da bi si poleg stanovanja, vseh gospodinjstkih pripomočkov, avta in vikenda lahko privoščili še umetniška dela. Odkupovati umetniška dela bi bila pri nas zmožna le razna podjetja. V kapitalističnem svetu so kupci umetniških del predvsem industrialci, trgovci, bančniki ali pa ljudje z zelo velikimi osebnimi dohodki. Naša podjetja se za likovno umetnost malo zanimajo, če pa že, potem pa predvsem za stvari, ki so poceni, ker so nakupi izenačeni z drugimi investicijami. Danes je veliko govora o aranžmajih. Tu je problem likovne rešitve

notranjih prostorov v naših novih stavbah. Naši arhitekti pa kot da bi se bali sodelovanja z likovniki. Vendar so tudi tu izjeme.

Kar se tiče priznanj, bi rekel le to, da so ta priznanja in nagrade, kot vemo, premnogokrat dvomljive vrednosti, ker so sad raznih špekulacij.

2. Slovenska umetnost je slovenska, če je le narejena s čustvovanjem slovenskega človeka. Nove oblike, novi likovni problemi ne zmanjšujejo vrednosti likovnim stvaritvam naših ustvarjalcev. Seveda, če so brez duha, zgolj povzetek tujih vzorov, brez lastne zavzetosti, ne da bi ustvarjalec nove likovne probleme po svoje preoblikoval, potem ne morejo razgibati našega človeka. Ustvarjalna raznolikost pa je vedno potrebna, je vedno in bo vedno obstajala. Kakor hitro te raznolikosti ni, raste piramidalno. Treba je široke podlage za zgradbo visoke piramide.

3. S tem pa že zadevamo ob témo razstavne prakse, ki je včasih pri nas zelo ozko usmerjena.

4. Kar se tiče likovne kritike, bi si človek zaželel več osebne prizadetosti, več navdušenja za stvar. Včasih se mi zdi, da je kritika pri nas kar tako nekaj na splošno povedanega in taka kritika seveda ne najde odmeva med občinstvom.

6. Ne bi dejal, da se osebno kot umetnik čutim izoliranega. Nasprotno, vsaj jaz osebno imam občutek, da ljudje živo spremljajo moje delo.

VLADIMIR MAKUC

Če med našim občinstvom ni dovolj zanimanja za sodobna likovna dela, ni to prav nič presenetljivega. Tudi v preteklosti je bilo tako, da je širša javnost cenila samo tradicionalnejše smeri in starejša dela ter nerada sprejemala in odklanjala resnično sodobna dela.

Danes z družbeno preobrazbo in z razvojem industrializirane družbe likovna umetnost še bolj izgublja svoje občinstvo, kakor je izgubila svoje mecene.

Na splošno priznavajo likovni umetnosti med drugim tudi važno humanitarno vlogo, prepotrebno prav sedanji družbi. V resnici pa se likovni ustvarjalec nič kolikokrat počuti, kot da postaja prav sedanji družbi odveč in nepotreben.

Če hočemo svoje občinstvo, ga moramo likovno vzgojiti. Mnogi likovni umetniki sami se posvečajo in žrtvujejo velik del svojega časa prav tej težki nalogi. A v okolici, kjer nimajo dovolj podpore, rodi njihov trud kaj pičle sadove. Tam pa, kjer je podpora vsestranska, vsi lahko občudujemo zavidljive sadove.

V osnovni in srednji šoli je današnja likovna vzgoja na mnogo višji stopnji, kot je bila, a na žalost čas, temu posvečen, vedno bolj krčijo.

Naše časopisje posveča premalo pozornosti našemu likovnemu doseganju in dosežkom, takó na domačem kot na mednarodnem prostoru.

Kratke novice so velikokrat površne in tudi netočne, neredko še z veliko zamudo ali pa mnogokrat sploh nič. Naša kritika preveč formalno opravlja svojo dolžnost. Ocene so največkrat premalo poglobljene.

Televizija že marsikaj prispeva in ima tudi danes brez dvoma največje možnosti ter vedno večji vpliv. Še z večjo prizadetostjo in nekoliko bolj živo aktualnostjo likovnih oddaj bi lahko mnogo več pripomogli, da bi se zblížali ustvarjalci in občinstvo.

FRANCE MIHELIC

Prepad, o katerem govorite, je dostikrat samo navidezen. To je večidel prepad med nekakšnimi smermi sodobne umetnosti, ki sledijo bolj trenutnim zahtevam mode, in sicer iz strahu, da ne bi tudi za korak zamudili zadnjega krika, kakor želji po komuniciranju in iskreni potrebi po umetniški izpovedi. Če mislite s slabim obiskom odličnih razstav na Pregljevo razstavo, ki je šla mimo množične pozornosti, bi rad tukaj opozoril na neko dejstvo — da so ga nekateri kritiki odkrili šele tik po njegovi smrti — spominjam se mučnega dogodka, ko je ta odlični risar in grafik na mednarodnem grafičnem bienalu pri nas v Ljubljani dobil za svoje delo zadnjo odkupno, tako rekoč sramotno nagrado, to se pravi, da slovenska publika ni bila z ničimer pripravljena na to, da ima v svoji sredi takó velikega umetnika, katerega so isti, ki so sodelovali pri nagrajevanju in tako rekoč prezrli njegovo delo, po njegovi smrti, malo prepozno, povzdignili v nebo. Dobil je tudi Jakopičevo nagrado (seveda postumno), a v našem tisku je bilo to komaj omenjeno z drobno notico na zadnji strani našega vodilnega dnevnika. Torej ni samo občinstvo krivo za svojo ravnodušnost. In odkupi? V socialistični družbi, kjer naj bi družbeni forumi nadomestili zasebnega kupca, je na primer v republiki Sloveniji namenjena izredno nizka vsota za odkupe vseh umetnin na tem področju. Podjetja, ki bi morda lahko odkupovala umetnine, pa morajo »za kazen« za to svojo kulturno dejavnost odvajati velike prispevke, tako da jim oblast, ki naj bi to podpirala, takšne odkupe skoraj onemogoča. Tisti zasebniki, ki imajo smisel za umetnost in bi radi kupovali umetnine, po navadi nimajo za to zadostnih sredstev, dobro plačani birokrati in poslovni ljudje z mastnimi dohodki pa se večinoma zanimajo samo za dobrine vulgarno materialistične narave. Posebno poglavje je likovna izobrazba v naših srednjih šolah. Povsod po svetu sodi to v splošno izobrazbo takó kot poznavanje literature in glasbe, samo pri nas imamo na primer v osemletkah samo enkrat eno uro na teden likovni pouk, zato pa tem več gospodinjskega in drugega balasta, v srednji šoli se pa likovni pouk v glavnem neha, tako da ne usposobimo našega bodočega izobraženca za dojemaje likovne kulture.

2. Kakor na drugih področjih našega življenja, opažamo tudi tukaj, da ima prvo besedo menežerstvo. Tako je dostikrat videti, da so posredniki pomembnejši od ustvarjalcev. Menežerstvo pa se seveda mora ravnati po zakonu povpraševanja in ponudbe, se pravi, da bi morali tudi slovenski umetniki, če bi v vsem sledili menežerskemu vodstvu, ponujati samo tisto, kar trenutno zunanji trg zahteva, ne glede na resnično umetniško izpovednost, pogojeno z domačo tradicijo, torej z umetnostjo, ki bi dejansko lahko razgibala in pritegnila slovenskega človeka. Toda oprostite mi izraz »tradicija«. Ta je zadnja leta pri nas tako rekoč sinonim za provincialno zaostalost.

3. Naša razstavna praksa je večkrat takšna, da iz nejasnih motivov velikokrat razstavljamo, opremljeno z dragimi katalogi itd., malo pomembno tujo likovno ustvarjalnost, ki slovenskega obiskovalca razstav kvečjemu odbija, ne more pa ga navdušiti za sodobno likovno umetnost.

4. Oceno o kritikih prepuščam kritikom — ker imamo takšne in drugačne.

5. Ne zdi se mi, da naša javnost ni obveščena o nagradah naših likovnih umetnikov v tujini — o tem je često veliko več govora kakor o samem njihovem delu. Zakaj jih sprejema le kot informacijo, pa je razvidno že iz mojega odgovora na vaše prvo vprašanje.

6. Nikoli se nisem počutil izoliranega od svojega občinstva in se tudi zdaj ne počutim.

7. Negativen pojav je monopolizem — celotna naša likovna dejavnost se usmerja tako rekoč iz enega samega centra, ki ima edini za to na voljo vse možnosti. Poleg poročil v tisku se mi zdi, da je zelo pomembno, da televizija še bolj razvije prikazovanje naše likovne umetnosti, ker ima možnost, da jo prikaže in približa občinstvu vizualno.

FRANCE SLANA

V začetku se ustavimo najprej ob besedi »moderno«. Največkrat jo uporabljamo, zato je tudi največkrat zlorabljana. To je v bistvu čarobna beseda, ki si jo priključuje v pomoč vsakdo, ko zaide v zadrego. Najljubša pa je seveda tistim, ki v svoji umetnosti nimajo kaj povedati. Z njo si lahko pomagajo celo tisti, ki nikoli niso bili resnični umetniki in tudi nikoli ne bodo. Manjka jim namreč osnova: nadarjenost, strokovno znanje, ljubezen do dela, umetniško prepričanje, samosvoja umetniška osebnost in najosnovnejša človečnost. Vendar pa za vsako ceno hočejo biti »moderne« umetniki, pa čeprav samo zaradi materialnih ali družabnih uspehov. Žalostna resnica je to, da prav zaradi tega tudi mnogi nadarjeni ljudje poskušajo zlesti po tej najkrajši lestvici do uspeha. To se zgodi najlaže s posnemanjem in prevzemanjem že preskušanih oblik in načinov likovnega ustvarjanja.

Pri nas Slovencih je položaj še bolj kritičen, ker se v glavnem zgledujejo tovrstni likovniki po tujih vzorih in priredbe tujih del ponujajo kot lastne genialne ustvaritve. Še bolj žalostno pa je, da najdejo pri tem celo zagovornike in zaščitnike, ki imajo brez dvoma pri tem pri-stavljene svoje piskerčke ali celo piskre.

Današnji čas pozna predvsem skrajnosti: zagovarjati vsako početje za vsako ceno ali pa zanikati vse priznane vrednote. To je danes moderno! Človek živi danes nemirno, bliskovito, nervozno življenje. Obdajajo ga zmeda, negotovost jutrišnjega dne, nenehna živčna napetost. Kako naj torej od takó utesnjenega in obremenjenega človeka pričakujemo, da se bo razživel in navduševal nad še večjo zmedo, ki mu jo neprestano ponujajo kot moderno umetnost v galerijah. Kako naj na primer osreči sodobnega človeka prazno platno, ki je po sredini pre-rezано, čeprav so mu »strokovnjaki« dali za to zamisel odlično priznanje. Naravnost šaljivo pri tem je, da najde táko delo celo petičnega kupca, samo zato, ker je dobilo priznanje na visoki prireditvi moderne umetnosti. Naslednji, ki bi hotel pokazati še večjo domiselnost in razčiščenost oblike, naj bi torej razstavil samo golo, čisto platno. Ne velja preveč hitro zgrabiti za to zamisel, ker se je menda to že tudi zgodilo. Kaj pa zdaj? ...

Vse kaže, da smo torej zemljani že dosegli kulminacijsko točko v razčiščevanju modernih likovnih problemov in da je s tem človekova likovna ustvarjalnost po tej logiki pač dokončno zaključena.

To so nekateri razlogi, v katerih lahko iščemo in najdemo opravičilo za kaotično stanje v vseh umetnostih, še posebej pa v likovni. Ni dvoma, da pomanjkljiva likovna vzgoja ali pa sploh nepoznavanje le-te prispeva močan delež k nezanimanju za slikarska in kiparska dela, pa čeprav so morda tudi zelo dobra. Mnogo je še lepega cvetja, le težko ga je najti med plevelom. Ker verujem v humano poslanstvo umetnosti, menim, da bi prav umetnost morala biti tista, ki bi bila prvi glasnik in ozna-njevalec bodoče resnične humanizacije človeške družbe.

DRAGO TRŠAR

Zastavljena vprašanja, bi mogel v glavnem zožiti na eno samo: od kod nepremostljivi prepad med dosežki slovenske likovne umetnosti pa med občinstvom? Vsa druga iščejo pravzaprav odgovor nanj in ga detajlirajo.

Predvsem naj povem, da sam nisem prav nič presenečen nad ozkim krogom pravih ljubiteljev umetnosti. Vselej je bila umetnost, posebno vrhun-ska in iskateljska, ljuba in razumljiva ožjemu krogu ljudi. Za današnjo, ki je izrazito usmerjena v iskanje, odkrivanje, uporabljanje dosedaj nepoznanih izraznih sredstev in zakonitosti, je gotovo še bolj naravno, če je tuja, nevšečna, celo odbijajoča. Ne da bi si takega zagretega ob-

činstva ne želel več, hočem le povedati, da si lahko razložim, zakaj ga ni in da zavoljo tega nisem iznenaden. Občinstvo si je treba pridobivati, vzgajati. Vsekakor ne tako, da bi se mu umetniki prikupili s popuščanjem pri svojih željah in ciljih, marveč z obveščevanjem, seznanjanjem, sistematičnim poučevanjem. Razburjamo se, če ne more razumeti in doživeti katerikoli posameznik vsakega likovnega dela, ob tem se pa ne, če ne more laik razumeti kompliciranega stroja. In še bolj neumestno je, če za nerazumevanje zvrčamo krivdo na avtorja, ki je pač dolžan slediti svoji poti, odkrivati in izražati nove svetove, ne pa capljati za splošnim okusom. Sicer pa sem si na jasnem, da umetnost nikoli ni bila in tudi ne bo nogomet in zato ne bo imela nikoli toliko širokega občinstva.

Gre torej le za to, da bi razširili sedanji krog ljubiteljev umetnosti. Dolžnost družbe je, da podpre in dvigne z vsemi sredstvi kvalitetno raven občinstva. Pod družbo razumem izbrane zastopnike, ki jim je zaupana odgovornost za usmerjanje razvoja vseh vrst. Vsaj ti morajo vedeti, da je umetnost naši in vsaki družbi potrebna, pa čeprav danes več ko polovici naših ljudi še ni postala potreba. Odgovornost za nizko raven občinstva radi prevaljujemo zdaj na »preambiciozne« in »prestižne« umetnike, zdaj na »nehvaležno občinstvo«. Od odgovornih funkcionarjev smemo zahtevati, da storijo več za izboljšanje današnjega stanja. Da npr. spodbudijo sredstva obveščanja za pravilnejše in bolj učinkovito seznanjanje občinstva o dogajanju na umetniškem področju; da dajo možnost čim popolnejše likovne vzgoje že pri temeljih, že mladini, da omogočijo rast vsestranske kvalitetne umetnostne kritike, da nehajo tako skopo rezati kruh likovnim ustvarjalcem, da priznajo likovni umetnosti v našem javnem življenju enakopravni položaj, da ne bo več nepotrebna, negospodarska, nerentabilna, neki privesek, ki bi ga najrajši odrezali. Kriza v odnosih med umetnostjo in občinstvom se namreč sklada z današnjo duhovno krizo, ko se ljudje kljub zadovoljivi svojih primarnih potreb fizičnega bivanja rajši pehajo za materialnim luksusom, kot bi skušali potešiti duhovne želje. O enaki krizi moremo govoriti tudi na področjih literature, teatra, glasbe itd.

Gledati vzrok za nerazumevanje v »neslovenskosti« naše umetnosti je napačno in žaljivo. Umetnost je vselej privzerala pobude, ki so bile »v zraku« ali so prihajale »čez mejo«. Čudno, da ne zamerimo evropskim narodom, da so si upali privzeti renesanso, ki se je rodila v Italiji! Danes je tako prelivanje in oplajanje hitrejše, vendar tudi v tem primeru ne moremo govoriti o papagajskem posnemanju, premajhni »prilagojenosti« naše umetnosti slovenskemu človeku. Umetnost je (dobra) ali pa je ni. Dobra umetnost bo imela v sebi tudi elemente, ki so tipično avtorjevi, torej med drugim tudi element njegovih nacionalnih posebnosti. Kajpak ta še ne bo zagotovilo razumljivosti stvaritve za široko občinstvo — tudi za slovensko ne! — če ne bo doseglo potrebnega likovnega nivoja izobrazbe.

Podobno bi mogli razložiti tudi nezanimanje za razstave, za odkupe, za javna priznanja doma in v tujini itd. Ali stori družba dovolj za popularizacijo teh oblik likovnih manifestacij? Koliko več porabi časa za opozarjanje občinstva na tega ali onega športnega asa ali filmskega zvezdnika. Ne pozabimo, da je v zgodovini vselej prva pokazala

zanimanje in dala priznanje umetnosti izbrana »družba«, se pravi, njeni predstavniki, šele potem so jim sledile množice. Kako pričakovati zanimanje za odkupe pri občinstvu, če pa jim uradna družba daje sila nesposoben zgled z odkupi, tako da jih moremo naštetih na prste!

JOZE CIUHA, predsednik DSLU

Tako kot smo Slovenci glasbeno in literarno izobraženi, smo likovno neizobraženi. Prepad med likovno umetnostjo in občinstvom, ki o njem govorimo, je predvsem posledica enostranske vzgoje.

V naši meščanski preteklosti korenini skrbno izdelana mreža srednjih glasbenih šol. Predvsem temu dejstvu, ki je hkrati sprožilo mnoge sporedne pojave, se moramo Slovenci zahvaliti, da smo svojo glasbeno občutljivost primerno razvili. Odkar na naših šolah poučujejo materinščino kot enega glavnih predmetov, posvečamo veliko pozornost in vso potrebno ljubezen naši pisani besedi: občutljivost mladega človeka vezemo na naše literarno izročilo, zato imamo Slovenci zadosti dober posluš za literaturo in dramatiko. Vse drugače je z likovnim poukom:

Pouk risanja, ki ga poznamo na Slovenskem od napoleonskih licejev naprej, se je prek avstro-ogrskih šol, predvojnih gimnazij vse do današnjega dne nenehno krčil. Čeprav se je zdelo, da smo po minuli vojni spregledali, da so postali temelji tega pouka nevzdržni, saj je veljal dotlej zgolj za »veščino« in nikakor ni smotrno razvijal vizualne občutljivosti in estetskih norm, je vse skupaj zamrznilo — kot bi temu rekli šahisti v časovni stiski: likovnemu pouku je tedensko odmerjena ena ura.

Učni programi na današnjih srednjih šolah so preobloženi. Mnogi učbeniki razodevajo narcisovsko zagledanost strokovnjakov, ki so jih pisali, v svojo vedo. Pri tem izpričujejo malo posluha za bistveno in nebstveno: za tisto, kar zares terja splošna izobrazba, za razliko od tistega, kar zgolj bremeni spomin doraščajočega mladostnika. Če govorimo o tehnokratih kot o intelektualnih polizdelkih in nedonošenčkih naše tehnizirane civilizacije, tedaj se to enosmerno zlo poraja že v šolskih klopeh. Zdi se, da ni nikogar, ki bi bil sposoben vse bolj naraščajočo maso učenosti sinhronizirati in jo prirediti duševnosti mladostnika in potrebam časa, ki v njem živimo. Takó kot na eni strani pretiravamo, pa po drugi marsikaj lahko miselno prezremo: v kulturi in šolstvu kar naprej muziciramo kot razglašen orkester. Dogaja se, da je naš maturant dobro podkovan v matematiki in fiziki, da zadovoljivo tolče angleščino, da pozna domačo literaturo, da celo ve, kdo je bil Cimperman, ne ve pa, kdo je bil Bergant, in komaj to, kdo je bil Jakopič. Da se razumemo: ne gre za to, da bi dijaka bremenili z dodatnimi imeni in letnicami. Gre za to, da mu ob tolikih, možnostih ki naj bi mu

jih šola nudila, odkrijemo vsaj osnovne zakonitosti likovnega izražanja. Gre za to, da odkrije nov svet: da doživi in občuti likovno umetnino tako kot pesem, roman ali simfonijo. Da bi dosegli vsaj to, da ne bi na tisoče hišic, vil in weekendov, ki jih nenehno gradijo, govorilo o našem likovnem neposluhu, kar je vsekakor bolj tragično kot številčno nizek obisk kvalitetnih razstav.

Z ugotovitvijo, da moremo nesporazum med likovno umetnostjo in publiko pripisati predvsem pomanjkljivi vzgoji, pa s samim nesporazumom še nismo opravili. Vzgoja oblikuje človeka: vzgoja odločilno vpliva na njegovo miselnost. Tu se pa stvari znova zapletajo:

V polpretekli dobi so bili mecen likovne umetnosti posamezniki: v glavnem bolj ali manj petični meščani, ki so kupovali in izbirali umetnine. Po naši revoluciji naj bi vlogo mecenata prevzela družba. Nekaj časa je res kazalo, da bo tako. Vendar samo nekaj časa. Potem so se stvari temeljito spremenile. Medtem ko v nekaterih deželah na svetu stimulirajo in propagirajo umetniško dejavnost tako, da denar, ki so ga posamezniki ali podjetja vložili v nakup umetnin, odbijejo od njihove davčne osnove, je pri nas že vrsto let v veljavi zakonski predpis, po katerem sodi umetnina, ki jo kupi podjetje, v isto kategorijo kot preproge, zavese in podobni luksuzni predmeti in je na nakup umetnine nabit dodatni davek v višini 40 % njene prodajne vrednosti. S tem predpisom se je mecenstvo v naši družbi končalo tam, kjer smo ga najbolj upravičeno pričakovali. Za stimulacijo likovne dejavnosti so preostali zgolj še odkupi. Gre za namenske proračunske postavke, ki z njimi razpolaga posebna odkupna komisija pri sekretariatu za kulturo in prosveto. Ne bo odveč, če si vsaj približno ogledamo, koliko pri nas vlagajo v neposredno stimulacijo likovne dejavnosti v odnosu na splošno razporeditev sredstev, ki so namenjena stimulaciji kulturno umetniške dejavnosti. Slovenski likovniki smo dobili v treh letih toliko denarja, kot je veljalo gostovanje opere v Kairu, ali v petih letih tolikšen znesek, kot znaša v poprečju letni proračun posameznih literarnih revij ali v desetih letih toliko, kot nanesejo v poprečju stroški našega celovečernega filma itd.

S temi primerjavami ne bi želel trditi, da je za druga področja kulturno-umetniške dejavnosti toliko bolje preskrbljeno v primerjavi z likovnim. Naša splošna kulturna situacija je poznana. Res pa je, da smo likovniki čisto na repu. To bi lahko podprl še z mnogimi drugimi primeri, pa mi, žal, prostor, ki mi je namenjen, tega ne dopušča.

Znova menim, da je za tak odnos do likovne umetnosti na Slovenskem kriva miselnost, ki ji je botrovala stara šolniška mentaliteta, ko je likovno ustvarjalnost neodgovorno poistovetila z obrobno šolsko »veščino«.

Kot o nerazumevanju bi lahko govorili še o nastali škodi. Vendar se mi zdi v tem trenutku bolj pomembno zapisati nekaj misli, ki naj bi pripomogle, da bi se to nevzdržno stanje odpravilo. Da bi bil položaj slovenskega likovnega umetnika v tej družbi tak, kot bi z vso moralno in družbeno logiko pripadal.

Slovenci smo majhen narod. Tudi naša ekonomska baza ni kdo ve kako močna. Seveda nam je jasno, da je od te odvisna naša nadgradnja. Zaman torej bijemo plat zvona, če pri tem mislimo na razne odkupne

komisije ali kakršne koli že proračunske postavke. S temi ne bomo zmogli Slovenci nikoli potešiti svojih kulturnih apetitov. Če želimo rešiti problem likovne kulture, moramo predvsem rešiti problem vzgoje in mecenstva. Naši mecen bi morale postati ustanove in podjetja. V povezovanju kulture z gospodarstvom je edina zadovoljiva in uresničljiva rešitev tega problema: neposredni proizvajalec naj bo hkrati tudi investitor. Naposled bi nemara pri tem tudi doumeli, da tako vlagamo v našo narodno zavest. Ta pa je tisto orožje, ki je za nas precej bolj učinkovito, kot sta tank ali reaktivno letalo: spomnimo se samo na našo nedavno preteklost, ali pa se ozrimo v Vietnam.

Spoštovani tovariš urednik! Odgovoril sem le na eno od mnogih vprašanj, ki ste jih zastavili. Pri tem sem porabil več prostora, kot je bilo zaželeno. Upam pa, da sem tudi tako vsaj posredno odgovoril še na nekatera druga vprašanja.

MAKS SEDEJ ml., tajnik DSLU

Prva tri vprašanja bi združil.

Ravnodušnost in nezanimanje za likovno tvornost v slovenskem prostoru ima brez dvoma globlje vzroke, tako da jih ne moremo odpraviti s frazo popredmetnega malomeščanstva. Socrealizem, ki je še vedno uradna umetnost obstoječe ideologije, ni slovenska posebnost, temveč v slovenski prostor prinesena »umetnost« totalitarnih držav Evrope. Glede na sedanjo evropsko situacijo pa socrealizem še vedno obstaja kot možnost, da pokrije vse slovenske likovne (oblastniške) potrebe. Zaradi očitnega nesoglasja in odmika od policijskega socializma vzhodnih držav se je v petdesetih letih odprla možnost za ponovno vključevanje v širšo evropsko miselnost. To vključevanje se je izraziteje občutilo ravno na kulturnem in gospodarskem področju. Odpor oblasti je bil neprikrit in deloma traja še danes, vendar ustrezno prekvalificiran. Heterogenost evropske ustvarjalne tvornosti je skorajda neomejena, zato je bilo potrebno izbrati primerne smeri (vloga galerij) in jih pollegalno vključiti v slovenski prostor. Oblast je prek kontroliranih komunikacijskih sredstev omogočila podporo neproblemski, površinski, dekorativni, poneumljajoči neumetnosti. Po opravljeni selekciji deluje ta mehanizem brezhibno. Vse bolj liberalizirajoči se malomeščan pa je tu našel svojo možnost, svoj modus vivendi, tako kot vedno doslej. Ta nekultura je postala njegov izraz in ga takó izoblikovala. Vsak globlji, resnejši poizkus vključiti se v globlje ustvarjalne strukture Evrope (Oder 57, Perspektive itd.) pa se je končal administrativno in tako odvrnil resnejše konzumente kulture od takih prizadevanj. S tem pa je bil ustvarjen zaželeni pogojni refleks. Značilnost in konsekvence takih

stanj pa se kaže v paradoksalnem pomisleku: kdo jamči, da tandem Kržišnik-Bernik, ki s kuliso Debenjak-Stupica-Tršar ipd. predstavlja slovensko umetnost, ne bi v spremenjeni situaciji, »ustrezno preoblikovan«, predstavljal slovensko slikarstvo npr. v Pekingu, Moskvi ali Tirani.

O razstavnih politikah bi pripomnil še to: ko je bila pred dvajsetimi leti možnost z izbrano razstavo predstaviti in vključiti slovenske impresioniste v sam evropski vrh, se tega ni domislil (ali pa ni hotel) nihče. Danes, ko zopet obstaja podobna situacija, namreč vključiti nekaj odličnih umetnikov »realizma med vojnama« (del neodvisnih) v trenutno široko delovanje v Evropi, ki evropske sopotnike naših umetnikov (Casorati, Guttuso, Oudot, Pascin itd.) enakovredno z drugimi smermi postavlja v sam vrh umetnosti dvajsetega stoletja, bodo galeristi zopet počakali, da bo prepozno.

4. Razmah in širina likovne raznovrstnosti, obenem s kvalitetnim razvojem filozofije, sociologije, literature, poezije, literarne esejistike v slovenskem prostoru presegata stereotipen in preživel pozitivističen prijem starejših zgodovinskih generacij, tako da ti danes ne morejo več avtoritativno posegati v današnje likovno dogajanje pri nas. Trenutno se likovna esejistika in kritika-nekritika kot sopotnika likovne dejavnosti pri nas kažeta v treh okvirnih grupacijah. Prva (Šumi, Makarovič, Pavlovec, Rotar itd.) poizkuša vzpostaviti odnose, kriterije oziroma ugotoviti potrebnost-nepotrebnost likovnega snovanja pri nas. To se kaže najprej v težnji najti objektivne, dokazljive kriterije za ločevanje umetnin od drugih umetnostnih dejanj. Pri drugi (Snoj, B. Pogačnik, Jutršek ipd.) ne gre toliko za kritičen prijem kot za zapis prvega subjektivnega vtisa rednih obiskovalcev razstav in je s tem kot informacija prek komunikacijskih sredstev nadvse potrebna. Tretja (Bassin, Tršar ipd.) je značilno najbolj ambiciozna, edina, ki poizkuša »vrednotiti« in se na podlagi subjektivnega mnenja postavlja v vlogo razsodnika ter je zaradi svojega kuluarskega prijema kar kavarniško domača.

5. Nagrade so razen redkih izjem ali zahodnopolitična indoktrinacija v naš širši kulturni (politični) prostor, sedaj jih je razumljivo manj, ker so preusmerjene v vzhodnejše države (ČSR, Poljska, Romunija) ali pa kot ustrezno povračilo (ekvivalent) za nagrade pri nas (grafični bienale ipd.) Nagrade so bolj namenjene nadobudnim, obetajočim likovnikom kot pa dozorelim ustvarjalcem, razen če ne gre za življenjsko priznanje. (Picasso, Braque, itd. so dobili ali pa tudi ne prve nagrade šele v poznih, zrelih letih, ko so delo že opravili. Grohar!). Domače nagrade pa so bolj ali manj administrativne! Kregar kot pionir sodobnega slikarstva pri nas še ni dobil nobenega takega priznanja. Za impresionizma je npr. Bouguereau pobral vse nagrade in priznanja, danes pa dobite njegovo sliko za majhen denar celo v ljubljanski Antiki.

6. Današnja ustvarjalna umetnost, v katero sodi tudi likovna, je, kolikor gre za iskreno prizadevanje, vezana na ozek krog sodobno mislečih posameznikov. Nema lokrat je v konfliktu z obstoječimi družbenimi normami in nazori. Zaradi nemirnosti svojega iskanja, nenavadnosti, poglobljanja v družbene in osebne strukture, pa naj gre za katarzo, impresijo, hipening ali igro, je obdana z dvomom, nezaupanjem, odkritim nasprotovanjem in nerazumevanjem. Zaradi takega odnosa je

delo posameznih ustvarjalcev vezano na točno določeno plast somišljenikov. Zato so umetniki v nasprotju s poustvarjalci (ti ne prevzemajo nase nobenega tveganja in so v glavnem posredniki »zaželenih«, že vpeljanih in priznanih ustvarjalnih del) manj popularni in s tem ustrezno manj upoštevani.

7. Kot tajnik DSLU sem po dobrem letu delovanja prišel do spoznanja, da zaradi posameznih prestižnih grupacij, njihovega delovanja v društvu in zunaj njega, ni mogoče več normalno in koristno opravljati razstavne dejavnosti DSLU. Možnost, da bi razvili širšo likovno dejavnost pri nas, vidim v kar najbolj tesnem sodelovanju med galerijami in DSLU. To sodelovanje naj bi se izrazilo takó, da bi se DSLU kot združenje likovnih delavcev ukvarjalo predvsem s strokovnimi in osebnimi zadevami. Pokroviteljstvo nad razstavno dejavnostjo društva (društvene in grupne razstave, Intart, itd.) pa naj bi prevzele galerije. Galerijske svete (kolegije) bi morali ustrezno razširiti s predstavniki vseh generacij članov DSLU in drugimi likovnimi dejavniki, ki bi skrbeli za nepristransko in enakopravno prezentiranje in uveljavljanje celotne slovenske likovne produkcije.

P. s. Prepričan sem, da mora vsaka anketa dobiti rezultate, kakršne lahko predvidi z izborom anketirancev in vprašanj. Skladno s tem mislim, da ta izbor anketirancev ni reprezentativen za mnenje slovenskih umetnikov-likovnikov o slovenski likovni situaciji.

SKLEPNA BESEDA UREDNIŠTVA

Odziv na našo anketo o problemih slovenske likovne umetnosti in njenega položaja v družbi je večji, kot smo pričakovali, ko smo se zanj odločali. Naš namen tudi tokrat ni bil, da bi z izborom umetnikov in vprašanj poskušali izvabiti iz anketirancev analize in ocene, ki bi tako ali drugače predvsem potrjevale kakršnokoli, zapisano ali samo mišljeno, toda vnaprejšnje, torej apriorno stališče ali mnenje uredništva. Namen te in drugih anket Sodobnosti je predvsem v tem, da skuša prav s pritegnitvijo različno in tudi nasprotno mislečih ljudi vsaj kolikor mogoče osvetliti sedanjo slovensko kulturno situacijo. Tokrat likovno. Zavedamo se tudi, da nismo (ker je to nemogoče) povabili prav vseh, ki bi o tej problematiki znali in mogli povedati svojo besedo. Prepričani pa smo, da je tudi takšen, številčno nujno omejen izbor imen, tehten in reprezentativen, tudi takšen, kakršen se nam kaže ob odzivu, se pravi ob odgovorih, ki jih v tej številki objavljamo.

Zgodilo se je, kar smo pričakovali: umetniki, ki so se naši spodbudi odzvali, so tudi v svojem pisanju ostali to, kar so v svoji umetnosti: vsak svoj svet, drug drugačen od drugega, tudi drug drugemu nasproten, vendar enako tudi drug drugega dopolnjujoč. Prav ta vsota različno mislečih posameznikov najzvesteje označuje dejansko likovno situacijo sedanjega trenutka na Slovenskem.

Zato bi v tej kratki sklepni besedi uredništva želeli samo povzeti vsaj nekatere misli in ocene, ki so vsem ali večini bolj ali manj skupne. Domala vsi anketiranci ostro zastavljajo vprašanje neustrezne likovne

vzgoje, ki v naših šolah nikoli ni imela pravega mesta, pa tudi v odnosu do drugih umetniških dejavnosti je likovna umetnost obravnavana tako, da je v naši kulturni zavesti skoraj ne čutimo. Z likovno vzgojo v šoli je najtesneje povezano tudi primerno obveščanje, ki po mnenju anketirancev še zmerom ni niti dovolj učinkovito niti dovolj zavzeto, čeprav ima dandanes zlasti televizija neizmerne možnosti. Če k temu prištejemo še neopaznost (večkrat tudi neustreznost) večjega dela likovne kritike, nujno zazija neka praznina med ustvarjavcem in občinstvom, praznina, ki ni vselej povezana s komunikativnostjo nekaterih likovnih izrazov. Povsem na mestu se nam zdi pripomba, da si v naši likovni umetnosti neprestano, prav zaradi takšnih in podobnih pomanjkljivosti, prizadevamo rehabilitirati umetnike preteklega in polpreteklega obdobja, hkrati pa skoraj ne dopuščamo možnosti, da bi v našem sedanjiku delovali ustvarjavci, ki bi utegnili biti nacionalno pomembni, del naše splošne narodove kulture, torej vredni, da ima tudi naš čas do njih pozitivnejši odnos.

Posebno pozornost bi bilo treba tudi v naši vsakdanji, praktični kulturni politiki posvetiti vprašanju mecenstva v likovni umetnosti, mecenstva, ki dandanes najbrž v nobeni družbi ni tako temeljito odpravljeno kot prav v naši. O tem je bil že večkrat govor, ne da bi se stanje tudi samo za pečenj premaknilo. Utemeljen se nam zdi tudi očitek tako imenovanemu predstavništvu družbe, ki tudi ne more biti docela brezbržno do kulturnega življenja naroda, ki ga vodi in usmerja, hkrati pa stoji z obema nogama zunaj njega, do kraja zaposleno z osebno in prestižno tekmo po vse večjem standardu, ki vse bolj prezira družbene in osebne moralne norme.

V ožjem, stanovskem smislu je anketa opozorila tudi na potrebo po demokratizaciji naše razstavne politike, ki ne sme biti niti monopolistična niti enosmerna, temveč taka, da bo omogočala neprestano soočanje različnih tendenc in osebnosti in afirmacijo sleherne kvalitete.

Noben povzetek ne more seveda nadomestiti celote, zato želimo na tem mestu še posebej poudariti, da je namen in vrednost te (kot tudi že prejšnje) ankete predvsem v osebnih in osebno izraženih stališčih posameznih umetnikov in da so ta stališča prav v tej obliki del žive celote, v našem primeru slovenske likovne situacije sedanjega trenutka.

Vsem udeležencem v anketi se uredništvo iskreno zahvaljuje.